

УДК 94:316.728(497.11 Рашка)“1941/1944”
94:394(497.11 Рашка)“1941/1944”

Др Милутин Живковић, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
mzivkovickv@gmail.com

Оригиналан научни рад
Примљен: 23.01.2019.
Прихваћен: 27.11.2019.

Заборавити свакодневицу – забава, спорт, доколица и јавни морал у старорашким варошима (1941–1944)¹

Апстракт: Чланак говори о различитим начинима коришћења слободног времена код старорашких хришћана и муслимана, али и италијанских и немачких војника на том простору током окупације Србије у Другом светском рату. Акцент је стављен на јавне манифестације, спортске и културне догађаје, рад кафана и хотела, појаве алкохолизма, проституције и коцке, те на узроке и последице таквог понашања локалног становништва. Рад је писан на основу архивске грађе која се налази у: Војном архиву, Архиву Србије, Историјском архиву Краљево, Историјском архиву „Рас“ Нови Пазар, Одељењу Државног архива Црне Горе у Пљевљима, Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму, одабраној научној литератури и периодици.

Кључне речи: варош, хришћани, муслимани, Пљевља, Нови Пазар, Нова Варош, Прибој, Пријеполје, кафана, алкохол, проституција, сифилис.

Притиснуто ужасима рата старорашко градско и сеоско становништво жудело је за стварима које би им замаглиле тешку свакодневицу. Пошто је жеђ за разонодом расла пропорцијално са повећањем опште егзистенцијалне несигурности, забава се могла пронаћи на сваком кораку. Исту потребу проналазимо и код окупаторске војске. Стога је систем забаве био под будним оком окупатора, који га је користио и да умањи незадовољство покороног становништва. Све ово допринело је, с једне стране, цветању угоститељских послова (читај кафана), свих врста забаве, укључујући и проституцију и коцку, и спортских догађаја,

¹ Рад је написан у оквиру пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: Између демократије и диктатуре* (ев. бр. 117016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

али је, с друге стране, усмеравало народ на моралну странпутицу. Слободно време под окупацијом, поготово у градовима, обележили су пиће, песма, игра, секс и слично. У раскораку тих потреба и процеса мало места за себе нашла је и култура.

Јавне манифестације – прославе, вашари, сабори, свадбе

После слома Краљевине Југославије у Априлском рату, простор Старе Рашке² подељен је између сила Осовине и његових сателита. Граница између немачке и италијанске окупационе зоне ишла је линијом старе српско-турске границе пре 1912. године, односно приближно правцем: Рудо – Прибој – Нова Варош – Увац – Сјеница – Дуга Пољана – Тутин – Ибар – Косовска Митровица. Немци су Нови Пазар и Косовску Митровицу припојили Војноуправном подручју Србије. Италијани су, с друге стране, део Старе Рашке припојили албанском протекторату (Рожаје и Тутин), а остатак укључили у Гувернаторат Црна Гора. Усташки режим Независне државе Хрватске (НДХ) показао је аспирације према овом простору и на неколико месеци, мимо постигнутих уговора, управљао Прибојем, Пријепољем, Новом Вароши и Сјеницом. До септембра 1941. године међутим, НДХ је потиснута из Полимља, чиме су Италијани заокружили своју окупациону зону у овом делу Југославије.

Један од ослонаца италијанског окупационог режима у Црној Гори, биле су пропагандно-забавне светковине јавног карактера. Као матрицу тих манифестација можемо навести прославе рођендана чланова италијанске краљевске породице на територији дивизија „Пустерија“ (Pusteria) и „Тауриненсе“ (Taurinense), које су под окупацијом држале простор у троуглу Пљевља – Сјеница – Вишеград.³ Према наређењу Команде трупа Црне Горе (Comando truppe Montenegro), генерал Вивалда (Vivalda) имао је да обави одговарајуће припреме

² Овај термин покрива територију која се приближно поклапа са оном на којој се развила српска средњовековна држава током 11, 12. и 13. века, односно са делом Старе Србије, која је раздвајала Србију и Црну Гору после Берлинског конгреса. Тај простор је унутар Османског царства био административна јединица позната као Новопазарски санџак, мада је он неколико пута мењао свој облик пре ослобођења у балканским ратовима. Грубо гледано, овом простору припадају вароши: Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Сјеница, Нови Пазар, Тутин, Рожаје, Бијело Поље, Бродарево и Бијело Поље (негде се помињу и Плав и Гусиње, негде Беране и Андријевица, а негде чак, и Рашка, Косовска Митровица, Чајниче и Рудо).

³ После низа дипломатских перипетија са НДХ и Немцима, Италија је до јесени 1941. године поставила границе своје окупационе зоне на Увац и Јавор, односно на западне рубове Дежевског среза. Њене јединице су истовремено избиле и на Дрину код Вишеграда. Уместо цивилног комесара Маццолинија (Mazzolini) постављеног у априлу 1941, после Јулског устанка управу над Црном Гором и Старом Рашком преузео је генерал Бироли (Biroli), а у својству гувернатора. Džejms H. Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, (Beograd: Službeni glasnik, 2007), 50–52, 88, 92–93; Милутин Живковић, *Независна држава хрватска у*

како би се половином августа 1942. године у Пљевљима, Прибоју, Новој Вароши, Пријеполу и Сјеници свечано прославио дан рођења краљице Јелене, родом из владарске породице Петровић. Наређено је да се на свим зградама истакну италијанске и црногорске заставе (италијанска са десне, а црногорска са леве стране), организују спортска такмичења са наградама и приреде филмске пројекције. Војни оркестри су имали дужност да свирају црногорску и италијанску националну химну. Пожељно је било да манифестације обухвате што већи број грађана како хришћанске тако и исламске вере.⁴

Почетком новембра исте године Пљевља, Пријеполје, Сјеница, Нова Варош и Прибој свечано су обележили и рођендан цара Виторија Емануела III (Vittorio Emanuele). Пљевља су била свечано искићена, а организован је и дефиле италијанске војске у пратњи колаборационистичких четничких снага. У команди дивизије „Тауриненсе“ приређен је свечани ручак за представнике војних и цивилних власти.⁵ Италијанске светковине често су укључивале и децу. Тако су у присуству заповедника „Пустерије“ генерала Еспозита (Esposito), окупаторског цивилног делегата и родитеља, пљеваљски малишани у августу 1942. године на Вигњишту, извели културно-уметничку приредбу. Обележје јој је, наравно, било потпуно проиталијанско.

Посебан вид забаве како за градско тако и за сеоско становништво били су вашари и сличне светковине о верским празницима. Религија је имала важну улогу у ратним временима. Препознајући потребе становништва Гувернаторат Црне Горе⁶ је прописао велики број нерадних дана намењених прослави празника. Црногорски цивилни комесар Мацолини (Mazzolini) је већ 15. јуна 1941. године донео одлуку да се задрже сви верски празници који су слављени у Краљевини Југославији. „Уредба о празницима“ касније је донекле измењена забраном обележавања: рођендана Петра II Карађорђевића, Дана југословенског уједињења и помена погинулим ратницима у ранијим ратовима Србије и Црне Горе.⁷

Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријеполу, Новој Вароши и Сјеници (април-септембар 1941), (Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“), 2018, 34–44.

⁴ Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito (AUSSME), Divisione „Taurinense“, bus(ta) N–6/1003, Dal Comando truppe Montenegro al Comano divisione „Taurinense“, Nr. 2250, 15/8/1942, ore 23:50, p(agina) 1; Državni arhiv Crne Gore – Arhivsko odeljenje Pljevlja (DA CG – AO PVA), fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut(ija) LXIV, dok(ument) Наредба Начелства среза Пљеваљског свим државним и самоуправним надлежствима, бр. 690/41, 10. VII 1941, л(ист) 1.

⁵ „Рођендан његова величанства краља и цара“, *Пљеваљски весник*, 18. новембар 1942, 1.

⁶ Основан после сламања устанка у Црној Гори, тачније 3. октобра 1941. године. На челу му је био генерал Пирцио Бироли, који је још од 25. јула имао пуну војну и цивилну власт у Црној Гори и великом делу Старог Паса. Dragan S. Nenezic, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999), 96–97.

⁷ DA CG – AO PVA, fond Pljevlja, kut. LXIV, d. Наредба Високог комесара за Црну Гору, бр. 70, 15. VI 1941, л. 1; Прописи о празновању допуњени су током окупације, па је коначни распоред

Приликом празновања народ се скупљао на литургији у цркви, па се његово присуство користило за организацију сабора, поготово у унутрашњости срезова. Сабор се могао одржати само уз дозволу италијанских или немачких власти, којима је било у интересу да оваквих догађаја буде што више. Како су они изгледали можемо прочитати на страницама *Пљеваљског весника*. Ево на који начин се описује Петровдански сабор у јулу 1942. године у средњовековном манастиру Дубочици у Отиловићима, недалеко од Пљеваља. Аутор пише да се на сабор „слегло велико мноштво народа из свих околних општина, жељнога и молитве и саборовања“. Прославу су својим присуством увеличали члан колаборационог Главног националног одбора на Цетињу Војислав Ненадић и легализовани четнички војвода Богољуб Ирић. У наставку се каже да је ова манифестација прошла „без уобичајенога саборскога пића, онако како приличи народу у овим крајевима“.⁸

Црквене славе су окупљале много народа и у градовима. Када је, рецимо, крајем октобра 1942. године пљеваљска црква прослављала празник Св. Петке (уз помоћ Италијана, који су олакшали сељацима улазак у град), око цркве и по улицама вароши се „слегло огромно мноштво сељака и сељанки, да је то био прави и огроман сабор у Пљевљима, који је трајао до пред ноћ“. Очевици су закључили да је то за Пљевља био „радостан и необичан дан“. Присуствовали су му цивилни делегат мајор Сантора (Santora), капетан Данијели (Danieli), начелник среза Павле Ђуровић и представници Српске православне цркве (СПЦ), конкретно Дабробосанске митрополије.⁹ Ништа мање свечано прослављани су и муслимански празници, али нам о томе није остало превише података. Један од

нерадних дана изгледао овако. За Србе су дани светковина били: 19. децембар за Св. Николу, 6. 7. и 8. јануар за Божић, 19. јануар за Богојављење, 27. јануар за Светог Саву, 24. мај за Св. Ћирила и Методија, 28. август за Велику госпојину, затим Велики петак, први и други дан Ускрса, Спаосовдан, и први и други дан Духова. Укупно 13 дана. Римокатолици нису радили за: Божић (25–26. децембар), Нову годину (1. јануар), Богојављење (6. јануар), Св. Јосипа (19. марта), Св. Петра и Павла (29. јуна), Св. Ћирила и Методија (5. јула), Велику госпођу (15. августа), Све Свете (1. новембар), Безгрешно зачеће (19. децембра), Спасово и за први и други дан Ускрса. Укупно 14 дана. Без обзира на вероисповест нерадни дани су били: 12. јул (Петровданска скупштина), 31. октобар када се прослављао дан Св. Петра Цетињског и дани рођења Виторија Емануела и краљице Јелене (11. новембар и 18. август). Нерадне су биле све недеље, а сваки чиновник је за свој имендан био ослобођен службе. Војни архив (ВА), Италијанска архива (Иа), к. 739, ф(асцикла) 6, д. 3, л. 2.

⁸ „Сабор у древној Дубочици“, *Пљеваљски весник*, 13. јул 1942, 1; Неколико дана касније за Илиндан одржан је и сабор у Илином Брду, центру истоимене општине Пљеваљског среза. И он је био посећен од „огромнога народа у броју као ретко када раније“. Забележено је такође да је црква била „дупке пуна, а око подне и црквена порта и брдска зараван“. Да су ове светковине имале јак пропагандни значај говори присуство потпуковника Пјетра Кастањера, цивилног делегата капетана Сарторелија (Sartoreli) и команданта карабињерије капетана Данијелија. Друштво су им правили и много нижи официри, као и поменути Ненадић и Ирић. „Илинобрдски саборо“, *Пљеваљски весник*, 5. август 1942, 2.

⁹ „Недељне вести“, *Пљеваљски весник*, 4. новембар 1942, 2.

ретких се може наћи у издању *Пљеваљског весника* за 12. октобар 1942. године о празновању рамазанског бајрама.¹⁰

Пошто су ове свечаности окупљале велики број људи, који су, између осталог, дошли и због разоноде, поставило се питање њиховог контролисања. Ред се морао одржати како због захтева окупатора тако и због безбедности посетилаца будући да је алкохола и оружја било у изобиљу. На обезбеђивању сабора у унутрашњости радили су углавном легализовани четници. Сачувана је једна наредба заповедника легализованих четника у Прибојском срезу Миодрага Пријовића, која прописују на који начин ће се одржавати ред и мир на дан црквене славе у селу Прибојским Голешима у октобру 1942. године. Стражу је давала сеоска четничка група, чији је задатак био да не дозволе продавање алкохола око цркве, односно да разоружају сваког ко је дошао са неком врстом оружја. Народ се морао разићи најкасније до 17 часова тога дана.¹¹

Иако је фашистички италијански режим закомпликовао процедуру ступања супружника у брак,¹² свадбе су на традиционалан начин наставиле да се организују и за време окупације. На једној од њих у селу Чедову код Сјенице у априлу 1942. године толико се веселило и пуцало да је муслиманска милиција¹³ изашла из вароши и Србима мештанима наплатила казну у висини од чак 1.000 динара. При том су сељаци и разоружани на опште незадовољство.¹⁴ Народ се, поготово онај на селу, уз посредство равнорских четничких команди тајно веселио и 6. септембра, за рођендан краља Петра II. Италијанске власти у Прибоју и Пријепољу су током једне такве прославе 1942. године максимално појачале надзор у гарнизонима и војницима укинуле сва одсуства, будући да се становништво у унутрашњости толико ускомешало као да намерава да дигне устанак. Исти утисак стекао је и немачки окупатор у Рашки и Новом Пазару годину дана касније.

¹⁰ „Недељне вести“, *Пљеваљски весник*, 12. октобар 1942, 2.

¹¹ Архив Србије (АС), Збирка докумената Народноослободилачког рата Ж-28, к. 13, ф. Санџачки четници, д. 6, л. 1.

¹² Да би брак био валидан Цивилном комесаријату је требало доставити потврду о склопљеном браку и такође потврду о „расној припадности супружника“. ВА, Иа, к. 748, ф. 5, д. 41, л. 1; Исто, д. 36а, л. 1.

¹³ Колаборационистичка јединица коју су од локалних муслимана прво оформиле власти НДХ, после чега су је прихватиле и увећале италијанске војне власти. Ова формација је на простору Сјенице, Пријепоља, Бијелог Поља и Берана функционисала све до ослобођења 1944. године. Углавном је обављала полицијске задатке или водила борбе са партизанима и четницима. У току рата извршила велики број злочина над старорашким Србима.

¹⁴ АС, Збирка фотографија Ж-30, к. 206, с(лика) 74.

Биоскопи, позоришта, јавна предавања и спортски догађаји

Команда дивизије „Тaurиненсе“ је за потребе подизања морала код својих снага у запоседнутим старорашким варошима (Пљевља, Прибој, Пријеполје, Нова Варош, итд.) организовала биоскопске и позоришне представе, слушање радио-емисија и музике на италијанском језику. У Пљевљима је за ту сврху био инсталиран централни радио са разгласом. У већини случајева то је био о пренос програма колаборационистичког Радио Цетиња. Организоване су и позоришне представе. Тако су само у Прибоју током децембра 1942. године одржане чак четири културне манифестације тог типа за окупаторске војнике. Прилику да их виде имали су и војници у Пљевљима, будући да је у граду постојало позориште из међуратног периода.¹⁵

Такви видови разоноде постепено су отворани и за покорено становништво, у складу са тежњом фашистичке Италије да га духовно, морално и интелектуално моделира. Да би се, рецимо, присуствовало пројекцији италијанских филмова у покретном биоскопу у Пријеполју, требало је добити посебну пропусницу од команде окупационог гарнизона.¹⁶ Цивилни делегат је сходно тематици одређивао који ће филмови бити пуштани грађанству и о термину извођења обавештавао начелника Пријеполског среза. Пројекције су затим одвојено од војске гледали грађани који би добили дозволу. Чланови удружења грађана „Пљевља“, или „Друштва пријатеља Италије“ у градовима где су постојали његови одбори су, на пример, често ишли у биоскопе, јер су били под италијанском протекцијом.¹⁷

Било је популарно и слушање музике преко разгласа или личних радио-апарата. Условне коришћења су, међутим, строго прописивале и контролисале италијанске¹⁸ и немачке власти. Грађани су позивани и на отворена предавања или конференције које би организовали окупатор и(ли) колаборационисти, наравно са јаким пропагандним печатом. Сала поменутог удружења „Пљевља“

¹⁵ AUSSME, Divisione „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comando della „Taurinense“, Relazione sulla spirito della truppa durante il mese di agosto, p. 1; Ibid, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento Alpini, Nr. 60, Informazioni, 7/1/1943, p. 1-2; Arhiv Slovenije, fond Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – c, l. 7; Историјски архив Краљево (ИАК), Лични фонд Тихомира Ђорђевића (ТЂ) 412, к. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943, Ратни дневник 2.9. 1943 – 30.9.1943, л. 4-6; Nenezić, *Jugoslovenske oblasti*, 187.

¹⁶ АС, Безбедносно информативна агенција (БИА), збирка 266, ф. Изјаве и саслушања, л. 205; Nenezić, *Jugoslovenske oblasti*, 183.

¹⁷ DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, d. Наредба Начелства среза Пљевљског општинској управу Пљевља, бр. 2127, 30. X 1941, л. 1.

¹⁸ Isto, d. Допис делегата цивилног комесара за Црну Гору у Пљевљима свим општинама у срезу, бр. 1277/41, л. 1; Isto, d. Допис Начелства среза Пљевљског Управи општине Пљевља, бр. 699/41, 11. VII 1941, л. 1; ВА, Иа, к. 739, ф. 6, д. 2, л. 3-4.

била је често домаћин таквих догађаја.¹⁹ Исто се може рећи и за просторије друштва „Скендербег“ у Новом Пазару. Оно је уз подршку локалних немачких и албанских власти имало више посећених конференција,²⁰ чија је тематика била уоквирена великоалбанском идејом пристиглом на ове просторе са Косова и Метохије.²¹

Спортска дешавања су била неизоставни део живота по варошицама. Као приврженици фудбалске игре, Италијани су настојали да се уз помоћ лопте приближе новим поданицима. У центру италијанског окупационог система на територији Старе Рашке – Пљевљима, они су већ 30. маја 1941. године за потребе војске запосели и уредили спортско игралиште на месту „Авдовина“. Када га нису користили војници, било је на располагању школама и локалним спортским удружењима.²² Тамо је почетком октобра 1941. одиграна прва фудбалска утакмица током окупације. Надметали су се тим дивизије „Пустерија“ и репрезентација Пљеваља. У екипи домаћина подједнако су били заступљени хришћани и муслимани, што овом догађају даје јасну пропагандну црту. „Гости“ су тријумфовали – резултат 2:0.²³

Фудбалске лопте су се за исте сврхе котрљале и по стадиону у Новом Пазару.²⁴ Тамо су током 1943. године настала два фудбалска тима, проалбанска „Штука“, са око 50 омладинаца искључиво муслимана, и „Слога“, која је међу својим члановима имала и неколико Срба. Потоњи клуб је убрзо распуштен будући да није одговарао политици локалних албанских власти. Тим „Штуке“ је, на другој страни, играо утакмице по целом Косовскомитровачком округу,²⁵ али и широм италијанске зоне Косова. Један од најбољих играча био је извесни Абдулах Гегић, послератни професор у Економској школи у Новом Пазару.²⁶

¹⁹ „Културна скупштина“, *Пљеваљски весник*, 3. новембар 1941, 1.

²⁰ Милутин Живковић, *Између 'Велике Албаније' и окупирани Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018), л. 153.

²¹ Божица Ж. Славковић Мирић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, (Београд: ИК Просвета, ИК Принцип, 2018), л. 220–222.

²² DA CG – AO PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, d. Допис Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр. 241, 31. V 1941, л. 1.

²³ „Спортске вести“, *Пљеваљски весник*, 13. октобар 1941, 1; Реванш меч исти противници одиграли су неколико дана касније. Овога пута није било победника, јер су обе екипе постигле по гол. „Спортске вести“, *Пљеваљски весник*, 27. октобар 1941, 1.

²⁴ И у Сјеници је постојао фудбалски клуб „Слога“, али нам није познато колико је био активан током окупације. Салих Селимовић, *Сјеница 2*, Београд: Графичар, 2015, л. 226.

²⁵ Првобитна „Област Косова“, у коју су ушли срезови већински насељени муслиманским становништвом – Дежевски (Нови Пазар), Косовскомитровачки, Вучитрнски и Лапски (Подујево) – а који су остали унутар „Недићеве“ Србије (ван „Велике Албаније“). Од децембра 1941. године овај простор мења име у Косовскомитровачки округ, у који је тада ушао и Студенички срез са центром у Рашки.

²⁶ Историјски архив „Рас“ Нови Пазар (ИАРНП), Збирке хроника 284, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, л. 519, 536–539.

Поред фудбала, опет посредством италијанских војника, до грађана су долазили и други спортови. Очевици наводе да су се зими Италијани често скијали на планинама у околини Прибоја, Сјенице, Нове Вароши и Пљеваља.²⁷ Организоване су затим и коњичке трке на хиподрому у Пљевљима. Биле су веома популарне, а до почетка октобра 1941. године већ је било одржано неколико галопских трка.²⁸ Као посебан вид спорта и рекреације јавља се пливање. Током врућих летњих дана плаже су биле пуне на Ибру у Рашки, Лиму у Прибоју, Тихотини у Пљевљима, итд.²⁹ Италијани су такође децу предшколског и школског узраста током летњих месеци окупљали у посебне кампове, тзв. дечије колоније. У њима су се деца забављала на разне начине, али и била учена италијанском језику и култури, што је целом процесу давало јасно пропагандно обележје. Рад једна такве колоније забележен је у Пљевљима.³⁰

Кафана и алкохол – безалтернативни извори разоноде

Готово митска места окупљања становништва Старе Рашке, хришћана и муслимана – кафане, под окупацијом су добиле додатни значај. У њима су, наине, окупационе стеге биле лабавије. По кафанама се пило, певало, пуцало и радило све оно за шта се на улици могла зарадити „карта“ за логор или страстиште. На територији Гувернатората Црне Горе кафане су имале најдуже радно време од свих јавних локала и биле су отворене од 6:00 до 20:00 сати.³¹ И ту је, међутим, било одступања. Италијанска команда у Пљевљима је 15. јула 1941. године дозволила варошким кафанама да раде до 21:00 сат и истовремено је, само због тога, почетак полицијског часа продужен до 22:00 сата.³²

Колика је била „моћ“ тих објеката, најбоље говоре два детаља из 1942. године. Они показују да су кафански столови имали предност како над физичком егзистенцијом тако и над религијом. У време епидемије пегавог тифуса у Дежевском (Нови Пазар) и Студеничком срезу (Рашка) почетком године, ради сузбијања заразе сви већи угоститељски објекти су били затворени. Од тога су

²⁷ Архив Југославије (АЈ), фонд Централни комитет – Мемоарска грађа 510, ф. 2506, л. 49–52.

²⁸ „Спортеке вести“, *Пљеваљски весник*, 13. октобар 1941, 1.

²⁹ ИАК, 412, к. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3 – 31.8.1943. године, л. 98.

³⁰ Nenezić, *Jugoslovenske oblasti*, 193.

³¹ ВА, Иа, к. 148, ф. 4, д. 1, л. 1.

³² ДА СГ – АО РВА, фонд Пљевља 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, d. Допис Начелства среза Пљеваљског, бр. 743/41, 15. јул 1941, л. 1.

била изузета три локала за војску – два за Немце и један за легализоване четнике војводе Машана Ђуровића.³³

Људска страст се, међутим, показала јача од свих забрана и опасности. Ширум Рашке³⁴ појавиле су се импровизоване кафане, које нису биле ништа више од обичних „уцерица“. Савременици и очигледно муштерије писали су да ове кафане походе већином четници и српске избеглице, који се „по њима завлаче, пију, певају и једни друге задиркују“. Иако су ове „гостионице“ радиле бесправно и биле „легло нечистоће“ (*подвукао* М. Ж.) у време епидемије окупаторске власти их нису затварале. Није било довољно ни то што се начелник Студеничког среза Драго Нешић лично уверио да у њима владају „смрад и нечистоћа у толикој мери, да се гост у њима просто неугодно осећа“. У овом толерантном односу препознајемо страх окупатора да не затвори вентил који је каналисао огромну енергију помешаних емоција које је рат усковитлао у главама људи. Стога нам писани извори говоре да су кафане, без обзира на све, у Рашки и Новом Пазару биле готово увек, „препуне“.³⁵

Начелник Пљеваљског среза Павле Ђуровић је, на другој страни, током септембра 1942. године издао наређење да кафане више не смеју примати хришћане током недељне јутарње литургије у цркви, ни током верских празника у времену од 8:00 до 9:30 часова. Најстроже је било забрањено да се у то време људи картају (коцкају), као што се до тада чинило.³⁶ Коцкање је иако илегално, било веома раширено, а карташка срећа се могла потражити за многим кафанским столовима. Нису били ретки случајеви да због тога карабинијери хапсе, а међу приведенима су се често знали наћи и окупаторски војници.³⁷

Теревенке по гостионицама су се, међутим, интензивирале са повећањем егзистенцијалне несигурности. Очевици су писали да иако је међу народом сваким даном стрепња за живот расла, „пило се по кафанама, певало и свирало, као да је све било потаман“.³⁸ У неким варошицама се као места окупљања јављају и посластичарнице. Наведимо пример локала „Код Мусе“ у Новом Пазару, где су се некад одржавале седнице поменутог друштва „Скендербег“ и фудбалског клуба „Слога“.³⁹

³³ ИАК, 412, к. 37, д. Допис Штаба Сухоплатинског четничког одреда општинској управи Рашка, бр. 509, 4. II 1942. године, л. 1.

³⁴ Рашка је иначе, 1941. године имала на нешто више од 1.000 становника чак 16 кафана које су стално радиле. Тихомир Д. Ђорђевић, *Рашка и околина*, Рашка: СИЗ културе, 1987, 272.

³⁵ ИАК, 412, к. 37, д. Допис Начелства среза Студеничкој општинској управи Рашка, бр. 117/8, 5. август 1942. године, л. 1; Исто, к. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 1.1 – 29.4.1943. године, л. 42.

³⁶ „Свима општинама“. *Пљеваљски весник*, 21. септембар 1942, 2.

³⁷ АС, БИА, 271, ф. Изјаве и саслушања, 22.

³⁸ ИАК, 412, к. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 1.1 – 29.4.1943. године, л. 28.

³⁹ ИАРНП, 284, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, л. 537.

На привлачност кафанске атмосфере нису били имуни ни они који су се окупатору супротстављали оружјем. Пијанчење је било уобичајено за четнике, поготово за оне у колаборацији, будући да су им варошки локали били доступнији. Командант Нововарошке бригаде и касније Другог милешевског корпуса Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) капетан Вук Калајитовић је, на пример, примио током јесени 1942. године извештај да се његови људи које је оставио у Новој Вароши „напијају по кафанама и у пијаном стању говоре пуно које какве поверљиве ствари“. Једном приликом се неколико четника у друштву са командантом потпоручником Шапоњићем толико напило „да су се ваљали по улици“, па су их карабинијери покупили и одвели у затвор.⁴⁰ За сличне облике недисциплине оптуживано је и људство Санџачког и Пожешког четничког одреда мајора Милоша Глишића, односно капетана Вучка Игњатовића. Феште је по пријеполским кафанама правио и четнички командант Пријеполског среза поручник Милинко Радовић, а посебно раскалашне су биле оне у којима је суделовао војвода сухопланински Машан Ђуровић у Рашки.⁴¹ Хотел „Врбак“ у Новом Пазару био је чувен по целоноћним теревенкама. Током једне од њих у октобру 1944. године толико се пило (према документованом сведочанству дословно – „бесна пијанка“) да се неколико четничких команданата побратимило са локалним муслиманским четовођама, до тада смртним непријатељима.⁴²

Партизанска команда Нове Вароши је, на другој страни, писала почетком јануара 1942. године да су се и припадници комунистичких снага опијали по кафанама. Према извештају партизанске градске милиције, многи борци су били добро „наоружани ракијом“, па је алкохолисање била честа појава иако се због тога ишло у притвор. Неки од њих су при том правили велику ларму и плашили грађане Нове Вароши, а једном је између партизана избила општа туча у највећој градској кафани.⁴³ Муслимански борци су такође често проводили време по кафанама и тамо правили неред. Последице опијености некада су биле трагичне. Тако је 23. децембра 1942. године увече наредник Српске државне страже (СДС) Ђазим Ђуровић у кафани „Зејнел Ђаковица“ у Новом Пазару убио часовничара Халима Зејнуловића, после чега се одметнуо у шуму.⁴⁴ Поменућемо и случај убиства једног Србина у децембру 1943, које је починио муслимански СС милиционер у једној од рашких биртија. Алкохолизам се ширио и другим

⁴⁰ АС, Ж-28, к. 13, ф. Санџачки четници, д. 20, л. 1.

⁴¹ Његови четници су чак имали обичај да упадају у куће грађанима Рашке и да „прави теревенке узимајући људима новац и пиће, а онда и да лумпују по истим кућама и да им разбијају флаше и чаше када се напију“. ИАК, 412, к. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941 – 1942, Ратни дневник 1.1.1942 – 29.4.1942, л. 34, 46.

⁴² ВА, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), к. 1642, ф. 151, д. 17, л. 2.

⁴³ ВА, НОВЈ, к. 1959, ф. 17, д. 5, л. 1.

⁴⁴ АС, Ж-28, ф. Влада Милана Недића, к. 2, д. 252, л. 1.

колаборационим јединицама у Старом Расу, попут Српске граничне страже (СГС) како међу борцима тако и међу командним кадром.⁴⁵

За рад кафана најважније је било непрекидно снабдевање алкохолом. Комунистичке револуционарне власти су јављале да старорашки сељаци без проблема дају жито усред највеће немаштине и глади (!) у замену за дуван и ракију.⁴⁶ Овај „народни еликсир“ користили су и муслимани. Команда Јаворског корпуса ЈВуО је у августу 1943. године известила надлежне органе да је ухватила извесног Тодора Величковића из села Шаре код Сјенице, познатог „конфидента турског“. Он је дуго шверцовао ракију „за Дугу Пољану за Турке“. Приликом хапшења Величковићу је заплењено чак сто литара ракије.⁴⁷

Против негативних ефеката конзумације алкохола некада су морале да се ангажују и окупаторске власти. Италијанска команда у Пљевљима је још 20. маја 1941. године строго забранила дочење било које врсте алкохолних пића после 16:00 часова. Та наредба је такође требало да спречи сељаке да ноће по градовима, поготово о празницима.⁴⁸ Колико је та уредба поштована и како је спровођена, видели смо из наведених примера. Јер ако би дотур пића био прекинут, становништво би одмах постајало раздражљиво. Расположење грађана Рашке и Новог Пазара према пићу сликовито је описао учитељ Тихомир Ђорђевић у свом дневнику. Он је 16. маја 1941. године забележио да је после дуго времена стигло пиво из Краљева, па је народ чекао на улици целог дана, стварајући праву гунгулу по улицама.⁴⁹

Предузимљиви италијански окупатор користио је ту жеђ становништва за наметање нових пореза. На територији Гувернатората Црне Горе биле су прописане високе таксе за служење пића по кафанама и хотелима. Точарину за ракију наплаћивао је финанс на „блоковима“, јединим улазима у градове.⁵⁰ Да се на страстима грађана може зарадити, увиделе су и комунистичке власти. О томе нам говори одлука Народног одбора ослобођења (НОО) за Нову Варош од 14. децембра 1941. године. Она прописује укидање трошарине за све производе који са села долазе на градски пијац, изузев за алкохолна пића. На ракију се плаћао порез у висини од три динара по литру.⁵¹ Колико је и поред тога био уносан кафецијски посао, говори пример Винке Маглов из Нове Вароши. Она се обогатила држећи кафану током окупације. Пошто је говорила италијански,

⁴⁵ ВА, Недићева архива (НДа), к. 150, ф. 1, д. 10, л. 11.

⁴⁶ ВА, микрофилмови, Narodna vlast Pljevlja, NOB, r(olna) 1, s. 231.

⁴⁷ АС, БИА, 267, ф. Јаворски корпус, л. 39.

⁴⁸ DA CG – AO PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, d. Наредба Начелства среза Пљеваљског општинској управи Рашка, бр. 116/41, 20. V 1941, л. 1.

⁴⁹ ИАК, фонд 412, к. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април – мај 1941. године, л. 34.

⁵⁰ ВА, Иа, к. 739, ф. 4, д. 24, л. 1; АС, БИА, 271, ф. Изјаве и саслушања, л. 71.

⁵¹ ВА, НОВЈ, к. 1959, ф. 3, д. 16, л. 1.

њен објекат су преферирали окупаторови војници и официри.⁵² Исто је важило и за многе друге власнике по Пријепољу, Сјеници, Новом Пазару, Рашки, Прибоју, итд.

На моралној странпутици – делинквенција, алкоголизам и проституција

Како је време одмицало, живот под окупацијом је све више нагризао јавни морал и дисциплину. Криза је постепено почела да захвата и најмлађе слојеве становништва – децу, чије је понашање представљало својеврсно огледало моралног и духовног стања код одраслих. Током 1942. године група муслиманских ђака из албанске школе у Новом Пазару напала је вршњаке у српској основној школи. Они су каменицама, уз псовке, разбили све прозоре на школи. Пошто се то збило у току наставе, неколико српске деце је и повређено.⁵³ Крајем исте године начелник Студеничког среза Драго Нешић писао је општинским властима у Рашки да одмах оштро запрете родитељима раскалашне деце, која се сваког дана могу видети како по граду камењем из праћки гађају пролазнике или уништавају црепове на кућама.⁵⁴

Западно одатле, начелство среза Пљеваљског упозорило је грађанство током јула 1942. године да „поведу мало више рачуна да их (*своју децу*, М. Ж.) из кућа шаљу уредније и што чистије“ када излазе на улицу.⁵⁵ Са исте адресе је неколико месеци касније, у септембру, стигла нова опомена, која је критиковала родитеље што варошка деца свакодневно по улицама певају „недостојне и нељудске песме“ зачињене разним увредама и псовкама, а на рачун припадника супротне религије. Међу распуштеном децом било је и муслимана и хришћана. Начелник Ђуровић тражио је да се томе што пре стане на пут, претећи новчаним казнама и чак укидањем испорука хране.⁵⁶ Слични случајеви забележени су и у Беранама, али ту само код српске омладине.

Неке од узрока оваквог, осуде вредног понашања код малолетника можемо пронаћи на страницама *Пљеваљског весника*. У јулу 1942. године уредништво је оштро критиковало раширену појаву алкоголизма код сељака о пијачним данима или на саборима. Око новинара запазило је да се на прославама људи, углавном Срби, понашају „као да никад ракије нису видели“, односно „као да ‘ала из њихових утроба ишче за њом“. Даље у тексту стоји да из пљеваљских

⁵² АС, БИА, 270, л. 45.

⁵³ ИАРНП, 284, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, л. 531.

⁵⁴ ИАК, 412, к. 37, д. Допис Начелства среза Студеничког општинској управи Рашка, 10.12.1942, л. 1.

⁵⁵ „Дечија колонија“, *Пљеваљски весник*, 6. јул 1942, 2.

⁵⁶ „Тмурне облачине“, *Пљеваљски весник*, 29. септембар 1942, л. 1.

кафана пијачних дана беже све пристојне особе, јер сељаци током „банчења“ вичу, туку се и праве неред.

Степен њиховог пијанства описују случајеви када појединци нису могли стојећи да напусте град, односно да су губили свест и завршавали у варошким каналима и јендецима, где су знали и да преноће ако их пре тога не би ухапсили карабинијери. Неке сељаке би чак, не знајући шта да раде с њима, Италијани као цакове стављали на коње и тако их слали кућама на село („висе му по коњу и ноге и руке, да већ више не личи на жива човека!“).⁵⁷ У септембру 1942. године *Пљеваљски весник* је писао и да се „свакодневно чује по улицама и путевима, кафанама и другим јавним местима хуљење Бога, Светаца, псовка вере“ једнако по градовима и по унутрашњости.⁵⁸ У таквој атмосфери некада се, изгледа, губио и разум. Мајору Милошу Глишићу су 3. априла 1942. године (Велики петак пред Ускрс те године) стигле вести у команду смештену у Новој Вароши да се у селу Косатица код манастира Милешеве буквално „спустио месец“. Према речима локалних сељака, био је то „велики сјајан предмет“ који је кружио око манастира, а онда је из њега „искочио један човек“. Четници које је Глишић послао на терен да испитају ствар, међутим, ништа необично нису приметили.⁵⁹ Шта се заиста збило, нисмо успели да утврдимо.

Окупатор, који је имао правну и моралну обавезу да поправи такву ситуацију није улагао велике напоре. Штавише, његови војници су и погоршавали стање. Пошто су представљали далеке карауле на ободима италијанске империје, северни срезови Гувернатората Црне Горе у Старој Рашки били су идеална дестинација за преваспитавање или кажњавање недисциплинованих трупа. Тако је крајем 1942. године у Пријепоље и Бродарево пребачено нешто Словенаца из Истре и Горице, који су се побунили током службе у Риму. Њихово нерасположење расло је пропорционално са удаљеношћу места распореда од Словеније, па су се у Полимљу понашали још горе.⁶⁰ У окупираној Србији по раскалашном и недисциплинованом животу били су познати службеници немачког полицијског апарата (алкоголизам и промискуитет),⁶¹ а још више бугарске групе (крађе, црна берза, силовања).⁶²

⁵⁷ „Сами дани то траже...“, *Пљеваљски весник*, 27. јул 1942, л. 1.

⁵⁸ „Тмурне облачине“, *Пљеваљски весник*, 29. септембар 1942, л. 2.

⁵⁹ АС, Ж-30, к. 206, с. 68.

⁶⁰ ВА, Четничка архива (ЧА), к. 19, ф. 1, д. 31, л. 1.

⁶¹ Ljubinka Škodrić, „'Horizontalna kolaboracija' – Intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941–1944“, *Istorija XX veka*, 1 (2013), 108–109; Шеф СД полиције у Новом Пазару Конрад Клар (Klar) био је врло близак са потпоручником Радовановићем, толико да се причало да „у једној соби спавају“. ВА, ЧА, к. 118, ф. 6, д. 3, 1.

⁶² Каква су искуства грађани Рашке имали са Бугарима говори следеће сведочанство из 1943. године: „При улазу (у *Раишку*, М. Ж.) код „Матове чесме“ Бугари су направили читава утврђења – једно митраљеско гнездо у подножју за борбу противу аероплана и једну бетонску надстрешницу пред стражаром. На тој надстрешници Бугари су, као стари печалбари, поређали свој дуван, сапун,

Навешћемо и пример потпоручника Пирелија (Pirelli), сина чувеног магната и произвођача гума из Милана, који је једно време био стационаран у Бродареву. Тамо су га више пута хапсиле италијанске војне власти будући да је својом „разузданошћу“ рушио углед њихове армије.⁶³ Како се ближила капитулација Италије, недисциплина и неморал постали су заједнички именитељ за већину италијанских војника распоређених у старорашким варошима. Ефекат разорних савезничких бомбардовања Апенинског полуострва при том је и потпуно оголео борбени дух и елан.⁶⁴ Стога код војника расте број туча, пљачки, побуна и пословања на црној берзи.

Ратна атмосфера и измењени животни стандарди погодовали су цветању проституције. Онолико колико је то могуће, унутар „најстаријег заната“ требало би разликовати личну корист – ради преживљавања или богаћења, од „хоризонталне колаборације“.⁶⁵ То нимало није лак задатак будући да су границе магловите и нејасне, поготово када се темеље на фрагментираној грађи и поривима одавно преминулих људи.⁶⁶

Пронашли смо податке о томе да је на територији Косовскомитровачког округа проституција била легализована. Постајале су три јавне куће у Косовској Митровици, од тога једна за немачке војнике и једна у Новом Пазару,⁶⁷ искључиво за окупаторске снаге. Проститутке су се могле наћи и ван бордела, поготово у кафанама. У локалу Узеира Јусуфовића у селу Дугој Пољани код Новог Пазара, проституцијом се бавила извесна Надежда Дамјановић родом из околине Смедерева. Њен случај говори и о небезбедности тог „посла“ будући да ју је неко убио у мају 1944. године.

Кожно-венеричне амбуланте постојале су у Косовској Митровици и Новом Пазару и обављале, између осталог, надзор над проституткама.⁶⁸ У Рашки их

пиринач и остало што имају за продају и нудили свакоме ко наиђе да купи што. Како сам приметιο, они су много пријатнији према онима који им купе понешто, но према онима који кажу 'не треба ми'. Па чак држе се и принципа да од оних који нешто од њих пазаре, не траже ни легитимацију већ га пропусте“. ИАК, 412, к. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943, Ратни дневник 2.3. 1943 – 31.8.1943, л. 56

⁶³ АС, БИА, 266, ф. Изјаве и саслушања, л. 289.

⁶⁴ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Nr. 11562, Efficenza morale e condizioni spirituali delle truppe, 29. novembre 1942, p. 1.

⁶⁵ Термин је искован и позајмљен из француске историографије и обухвата све врсте односа женског дела становништва са окупаторским војницима. Škodrić, „Horizontalna kolaboracija“, 105.

⁶⁶ Како наводи историчарка Љубинка Шкодрић, требало би разликовати проституцију од, прво, дискретних и интимних веза, онда дружења са окупаторским војницима, па све до веза насталих из симпатија према фашистичкој или нацистичкој идеологији. Isto.

⁶⁷ Сличне установе за немачке војнике отворене су и у Београду, Пожаревцу и Ваљеву. Isto, 110.

⁶⁸ ИАРНП, 283, д. Извештај др. Милована Божовића окружног санитетског референта у Косовској Митровици о хигијенском, здравственом и санитетском стању на подручју округа,

је такође било судећи по позивима општинских власти на обавезне прегледе,⁶⁹ али нисмо утврдили да ли је њихов рад био „институционализован“ и где (као у поменутиим варошима). У атмосфери опште необразованости, непросвећености и лоше хигијене⁷⁰ венерична обољења су се често јављала како код војника (сифилис⁷¹ и гонореја) тако још више код мештана новопазарског, рашког и косовскомитровачког краја.⁷² Стога је простор окупиране Србије и посматран као „ризична област“ када су у питању полне болести.⁷³ Локално становништво, међутим, у недостатку здравствених установа, медицинског особља и лекова, углавном је било препуштено надрилекарству и мађијама као уосталом и током међуратног периода.⁷⁴

Архивска грађа нам говори о постојању бордела у Новој Вароши за време четничке управе градом током прве половине 1942. године. Њега су користили како припадници ЈВУО тако и неки цивили. Бордел је био илегалан, а као организатор је касније оптужен четнички мајор Милош Глишић. Проститутке су биле раније заробљене партизанке, које су, могуће је, на тај начин спасле животе. Било их је десетак, а њихово присуство је код италијанских власти

17. VII 1942. године, л. 3; Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије*, 321.

⁶⁹ ИАК, фонд Рашка 1941–1944 29, к. 5, ф. Документа за децембар 1941. године, д. Нарешење среском санитетском референту од 7.12.1941. године, л. 1.

⁷⁰ Током међуратног периода Нови Пазар је био једна од општина са највећим бројем неписмених људи у читавој Краљевини Југославији. У Пријеполу је за то време само једна девојчица муслиманске вероисповести завршила гимназију. Најгоре је било у тутинском крају, где је 89% становника било неписмено. У Старој Рашки је, генерално гледано, један лекар долазио на око 30.000 становника. Мирко Ђуковић, *Санџак*, Београд: НОЛИТ, 1964, 11–13.

⁷¹ Ова болест је била посебно незгодна с обзиром на то да има неколико фаза развоја. Прво долази до промене на гениталијама које не боле и саме, без лечења, нарастају после 14 дана. Сифилис се, међутим, на тај начин може пренети и после пет година од заразе. Симптоми другог стадијума се јављају на кожи, али ни они не боле, нити сврбе, тако да у схватањима сељачког становништва нису изискивали одлазак код лекара. Затим и оспе на кожи спонтано пролазе и нестају. Но, то је увод у трећу фазу, која траје преко две године. Ни током ње нема видљивих знакова сифилиса, али инфицирани брзо шире болест. Труднице је, на пример, преносе на новорођенчад. У последњој фази зараза узрокује деструктивне промене на крвним судовима, срцу, костима и мозгу, што доводи до брзе смрти. Коначна фаза сифилиса може некада наступити и у размеђу од 10 до 30 година од почетка инфекције. На подручју Новог Пазара и Тутина сифилис је чак био ендемичан (преносио се не сексуалним путем већ индиректно – употребом заједничког прибора за јело, пиће, бријање итд). То значи да је болест била „присутна код великог броја становника без обзира на пол, узраст и друштвени положај“, али је смртност била мања него приликом стеченог сифилиса. Др. Bosiljka M. Lalević Vasić, др. Ljiljana M. Medenica, Miloš M. Nikolić, *Dermatovenerologija sa propedeutikom*, Београд: Медицински факултет Универзитета, 2014, 307–314.

⁷² АС, Ж-28, ф. Влада Милана Недића, к. 2, д. 252, л. 3.

⁷³ Škodrić, „Horizontalna kolaboracija“, 109.

⁷⁴ Славковић Мирић, *Политичке, економске и културне прилике*, 371, 378.

прикривено причом о наводним специјалним куририма генерала Драгољуба Михаиловића.⁷⁵

Посебно исплатив вид проституисања биле су везе са окупаторским официрима и војницима, мада се нису сви контакти те врсте завршавали без дубљег емотивног повезивања. Штаб партизанског Другог ударног корпуса писао је крајем октобра 1943. године да се у Беране заједно са италијанским војницима повукло много жена хришћанске вероисповести из Бијелог Поља, Пријепоља, Сјенице, Нове Вароши итд. Неке од њих су већ биле удате за Италијане, а друге су их пратиле као девојке, очекујући заштиту од освете партизана, четника и(ли) суграђана.⁷⁶

Као доказ исплативости навешћемо пример муслиманке Зене Џанџановић из Пријепоља. Она је важила за једну од најугицајнијих особа у вароши током окупације. Извор њене моћи биле су везе како са носиоцем усташке власти Мехмедом Тановићем за време 1941. године тако и касније са високим италијанским официрима. Чаршијом су кружиле гласине да се у њеној кући на ноћењу једном задржао и црногорски гувернатор Пирцио Бироли (Biroli). Џанџановићева је преко својих љубавника уживала разне благодети које је окупација другима ускраћивала, али је за противуслугу у новцу или једноставно због људских порива, извукла доста људи обе вере из италијанског затвора.⁷⁷

Познат је и случај Смаиле Мусић из Нове Вароши, мајке неколико деце, чијег су мужа Италијани стрељали 1941. године због сарадње са партизанима. Она је, према речима њеног свекра, једно време била у вези са четничким официром Шапоњићем, да би потом имала аферу са једним италијанским подофициром. С њим је и затруднела, али је абортирала у болници у Пљевљима. Поменути Италијан је Смаили обрађивао њиву, организовао и друге војнике да то чине, а приходе давао својој љубавници. Бесплатно је од њега добијала шећер, кафу, маст, кајмак, итд. О промискуитету Мусићеве говори податак да је затруднела и са једним муслиманом, али је опет побацила.⁷⁸ Занимљива је и судбина жене Хасиба Хасанагића из Прибоја. Она је ступила у љубавну везу са артиљеријским капларом Ђованијем (Giovanni) због тога што ју је муж злостављао. После једног пребијања, Италијан је убио поменутог Хасанагића. Његова супруга је, међутим, остала у Прибоју, где се и преудала после рата.⁷⁹

⁷⁵ Историјски архив Београд (ИАБ), BDS, G-293, Miloš Glišić, l. 66.

⁷⁶ ВА, НОВЈ, к. 391, ф. 4, д. 38, л. 2; Образац понашања према женама које су имале односе са окупатором у Србији већ је био формиран с обзиром на окупацију у Првом светском рату. Он је у већини случајева био осуђујући и испливао је на површину још током 1941. године. Током 1943. и 1944. године почињу и прва ритуална кажњавања шишањем жена до главе. Škodrić, Ljubinka, "Horizontalna kolaboracija", 108, 116–117.

⁷⁷ АС, БИА, 266, ф. Изјаве и саслушања, л. 416.

⁷⁸ Исто, 270, л. 2–3.

⁷⁹ Исто, 271, ф. Изјаве и саслушања, л. 71.

Није била ретка појава да четнички и муслимански прваци подводе девојке Италијанима. Најпознатији такав случај, о којем се после рата доста причало у Полимљу, десио се половином маја 1942. године у селу Бистрици. Припремајући се за офанзиву против партизанских снага на левој обали Лима, четничка команда из Нове Вароши је морала да прибави што већу количину оружја. Пошто није могла да се ослони на генерала Милана Недића, који није подржао тај подухват, команда се окренула Италијанима. Четници су тако подвођењем успели да мимо успостављеног споразума извуку додатну количину оружја и муниције.

Према речима Јована Манчића, који је возио аутобус са четницима и девојкама, на излет је кренуло између 10 и 15 жена из Нове Вароши. Међу њима су биле: Рада и Олга Марјановић, Бранка Караматијевић, Радушка Томић, Нада и Рада Цуцић, Дана Стевовић, Смиља Кулић, учитељица Зорић и друге. Како је органима послератне Државне безбедности говорио Манчић, те девојке су после доласка у село Бистрицу „излетеле и повезале се са италијанским официрима, те неке отишле (*а њима*, М. Ж.) у брдо, а неке под шаторе... После дужег стајања повратиле су се (*и*, М. Ж.) из аутобуса узеле печено прасе, јагње и неког пића, па су у кафани пили, јели, певали и весели се“. Тамо су их већ чекали четнички официри.⁸⁰

Сведочанство о овом догађају оставила је и Винка Маглов, кафеџија и преводилац при италијанској команди у Новој Вароши. Она је као организатора излета навела капетана Милутина Матијашевића. Поменуте девојке су биле из прочетничких породица, мада Маглова наводи да нису све имале сексуалне односе са Италијанима. Ово је, по њеном мишљењу, био уобичајени начин да се дође до повластица код окупатора. Тако је било и у Бистрици. После весеља, италијански официри су испоручили извесну количину оружја четницима.⁸¹ Како се из друге документације види, било је то, по свему судећи, око 30 сандука пушчане муниције и 20 сандука бомби.⁸²

Да је подвођење жена Италијанима била раширена појава, говори и случај Милене и Драгиње Петровић из Прибоја. Њих је са окупаторским официрима „упознавао“ апотекар Антон Чубелић, правећи тако контакте у корист локалних четника. Намештање девојака Италијанима ради приближавања, забележени су и код муслимана. Један од оних који се тиме бавио био је Азис Хасанагић, који је извесно време био и председник општине Прибој.⁸³

⁸⁰ Исто, 266, ф. Изјаве и саслушања, л. 433.

⁸¹ Исто, 270, л. 40–41.

⁸² АС, Ж-30, к. 206, с. 102.

⁸³ АС, БИА, 271, ф. Изјаве и саслушања, л. 18, 23.

У тексту се види да је старорашко становништво разоноду могло пронаћи на сваком кораку и да тешки животни услови нису чинили непрелазну препреку. Грађани су се окупљали на јавним манифестацијама, саборима, црквеним славама, свадбама и сличним светковинама, пијући и гостећи се некада до крајњих граница издржљивости организма. Део слободног времена припао је и спортским догађајима попут фудбала, скијања и јахања. Угоститељских објеката било је у изобиљу, а може се слободно рећи да им гостију никада није недостајало. Проституисање је, на другој страни, имало више облика и узрока. Носило је, додуше, опаке болести, али и преко потребну егзистенцијалну сигурност, којој је у смутна окупациона времена све било подређено. У таквој атмосфери почели су убрзано да се „топе“ раније успостављени чврсти морални узуси патријархалног друштва какво је било старорашко. Морална криза је, видели смо, захватила све слојеве становништва без обзира на пол и узраст. Оно што је грађанима преостајало од слободног времена које не би уграбиле кафане, спорт и(ли) разне светковине, било је посвећено култури. Окупатор је, међутим, ставио под стриктну контролу већину културно-просветних организација из међуратног периода и преузео на себе процес просвећивања покороног народа.

Списак извора и литературе

- Arhiv istorijskog odeljenja Generalštaba Republike Italije. Divizija „Pusterija“; Divizija „Taurinense“.
- Arhiv Srbije. Bezbednosno-informativna agencija. zbirke 266, 270, 271; Zbirka dokumenata Narodnooslobodilačkog rata. Ž-28; Zbirka fotografija. Ž-30.
- Vojni arhiv. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije; Italijanska arhiva; Mikrofilmovi; Nedićeva arhiva.
- Državni arhiv Crne Gore. Arhivsko odeljenje Pljevlja. Fond Pljevlja 1918–1945.
- Istorijski arhiv Kraljevo. Tihomir Đorđević. fond 412; Opština Raška. fond 29.
- Istorijski arhiv „Ras“ Novi Pazar. Zbirka hronika, fond 284.

Pljevaljski glasnik

- Bergvin, Džejms H. *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- Đorđević, Tihomir D. *Raška i okolina*. Raška: SIZ kulture, 1987. (ćirilica)
- Živković, Milutin. *Između 'Velike Albanije' i okupirane Srbije. Novi Pazar, Tutin i Ibarski Kolašin (1941–1944)*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2018. (ćirilica)
- Živković, Milutin. *Nezavisna država hrvatska u Srbiji 1941. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (april-septembar 1941)*, Beograd: Društvo istoričara „Stojan Novaković“, 2018. (ćirilica)
- Lalević Vasić, dr Bosiljka, M. Medenica, dr Ljiljana M. Nikolić, dr Miloš M., *Dermatovenerologija sa propedeutikom*, Beograd: Medicinski fakultet, 2014.
- Nenezić, Dragan S. *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999. godina.
- Selimović, Salih. *Sjenica 2*. Beograd: Grafičar, 2015. (ćirilica)
- Slavković Mirić, Božica Ž. *Političke, ekonomske i kulturne prilike na Kosovu i Metohiji 1929–1941*, Beograd: IK Prosveta, IK Princip, 2018. (ćirilica)
- Ćuković, Mirko. *Sandžak*. Beograd: Nolit, 1964. (ćirilica)
- Škodrić, Ljubinka. „‘Horizontalna kolaboracija’ – Intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941–1944“. *Istorija XX veka*, 1 (2013), 105–122.

Summary

Dr Milutin Živković

Escaping a Harsh Reality – Entertainment, Sport and Public Morality in the towns of Old Raška (1941–1944)

Distressed by the horrors of war, both the town and rural population of Stara Raška, Christians and Muslims alike, turned to what could blur their somber everyday life. Thirst for amusement grew with an increase of general uncertainty, which could be found at every step. The members of the occupying armies also had the similar needs. The Occupier kept a watchful eye on the entertainment, leisure and sport, and used them to diminish the dissatisfaction of its troops and the occupied population. This situation caused flourishing all kinds of entertainment, including prostitution and gambling, a number of bars, taverns and pubs, as well as sports events. This, however, led the people to immoral path. Free time in the times of occupation, especially in towns, was marked by drink, song, dance, sex, etc. In such an atmosphere, there was less space for culture, which was also under strict control of the occupier.

Keywords: town, Christians, Muslims, Pljevlja, Novi Pazar, Nova Varoš, Priboj, Prijepolje, tavern, alcohol, prostitution, syphilis.